

## LUKÁCS LÁSZLÓ

## Toldalagi világa

Toldalagi Pálról eddig nem sokat írtak; a róla szóló cikkek a borongás költőjeként említik. Véleményem szerint több volt, mint a „pesszimizmus lantosa”, mivel a világ borús megrajzolása és menekülése a gyerekkor idilli állapotába kifejezte halál-félelmét, életigenlését, a női nem tiszteletét, természetszeretetét, világnézeti konfliktusát. Sokszínűségét bizonyítja: több antológiában megjelentek versei, melyeknek célja egy-egy adott év megjelenésre érdemes költeményeit egy téma köré csoportosítása (pl. *Innen és túl, A Nyugat költői, Asszonyaink arca, Négy nemzedék*, stb.). Itt jegyezem meg, hogy dolgozatomat nem a hagyományos irodalom-történeti kritériumok alapján írom, nem időrendi sorrendben vizsgálom köteteit, hanem a verseiben érintett témákat állítom középpontba. Ezek a következők (amelyeket később verseivel is igazolok): a női nem megjelenési formái, a gyermekkor nosztalgiája, a rezignált hang és a platóni filozófia, édesanyjával kapcsolatos versei, amelyek egy része átfedést képez: a halál megjelenési formáival, Istenképe. De ki volt Toldalagi Pál?

1914. január 17-én született Kolozsváron. A budapesti Pázmányon jogi fakultásra iratkozott be, de tanulmányait félbeszakítva, 22 évig tisztviselő az Elektromos Műveknél. 1948-ban kizárták a Magyar Írók Szövetségéből. Hivatalát betegsége miatt feladta. Ezután haláláig, 1976. április 13-ig szabadfoglalkozású költő.<sup>1</sup> Első verseit 1934-ben a Pesti Napló és az Élet közölte.<sup>2</sup> Később a Nyugatban is jelentek meg versei. Ezért Pomogáts a Nyugat 3. nemzedékéhez sorolta, ezen belül a 2. költőcsoporthoz. Ez a csoport kevesebb szállal kötődött a közülethez, képviselői magányosan dolgoztak. Mitologikus költészetet alakítottak ki, az emberi létezés értelmét keresték: olyan ontológiai, morális vagy történelmi kérdésekkel birkóznak, amelyekre nem adott megnyugtató választ a tudomány és a politika. A valóság megtévesztő ellentmondásai, az emberi lét gyötrő kérdései erősítették fel a mítoszok iránti érdeklődést. A mitologikus költő az antikvitásban, vagy biblikus formában találta meg a kifejezés eszközeit. Ezek hangján adott számot eszmei vívódásairól, felismeréseiről. A 3. nemzedék több kiváló költője között Toldalagi verseiben is ez a mitologizmus öltött alakot.<sup>3</sup>

Költészetére jellemző, hogy nehezen, szenvedve alkot; maga a költő túl érzékeny, sérülékeny.<sup>4</sup> Erről szól Pilinszky egyik levele, melyben a költőtárs rossz lelkiállapotára hivatkozva kéri, közöljék Toldalagi Pál verseit a *Válaszban*.<sup>5</sup> Áttekintve tizenegy verseskötetét: az ifjúságában oly elbűvölően éneklő költő regisztráló költővé válik. Kegyetlen pontossággal rögzíti magában és környezetében a menthetetlenül közelgő pusztulást.<sup>6</sup> Ezeknél a verseknél gyakran a múltba tér vissza (pl. *A tilalomszegés, Középkori zsoldosok, Középkor*) a pusztulás előhírnökeiként. Mindezt felsőfokon teszi, mivel az árnyalás – a könnyű bánat, a szomorúság és a megrendülés – képességét mindvégig megőrzi. Így tud oly erős hangú verset írni, mint *A hóba dermedt sok tetem*, amely attól hátborzongató, hogy egyszerre valódi és hétköznapi.<sup>7</sup> A legjobb magyar háborús versek közé sorolják, főként azért, mert „civil”. Egy rezdüléséig sem fogadja el a háború teremtette rendkívüli helyzetet, csak a harmonikus emberi létet. Mielőtt elmélyednék Toldalagi Pál költői világában, lényeges: miért érdemes fog-

<sup>1</sup> FAZAKAS I. (főszerk.): Kortárs magyar írók kislexikona 1959-88. Bp., 1989. 2975. p.

<sup>2</sup> RÓNAY L.: A költészet Nemecekje. In: Rónay: Hűség és sáfárok, Bp., 1982. (továbbiakban: RÓNAY, 1982.) 424. p.

<sup>3</sup> POMOGÁTS B.: A harmadik nemzedék indulása. In: Takáts Gy. Helyét kereső nemzedék. Bp., 1984. 338. p.

<sup>4</sup> SÓTÉR I.: Toldalagi Pál. In: Sótér: Gyűrűk. Bp., 1980. 67. p.

<sup>5</sup> HAFNER Z. (szerk.): Pilinszky J. összegyűjtött levelei. Bp., 1997. 34. p.

<sup>6</sup> RÓNAY GY.: Búcsú Toldalagi Páltól. In: Vigília, 1976. június. (továbbiakban: RÓNAY, 1976.) 411. p.

<sup>7</sup> CSUKÁS I.: Az igézetes valóság. In: Tiszatáj, 1971.

lalkozni vele, mi az, amiben igazán nagyszerű és újat hoz. Itt meg kell említenem, hogy fiatalon rátalált kötői hangjára, már második, 1940-es kötetében olyan remekléssel találkozunk, mint a *Németalföldi mester*. A Toldalagi-vers lelke az intonáció, ezért gyakran címadó a nyitó sor. Azonnal megragad és az élmény centrumába ránt, egyetlen lélegzettel sodorja magával a látomást. De sosem erővel, hanem súlytalan varázssal. Felfedezett, kimunkált egy vershangot, amely a szenvedély robbanásig feszült állapotát képes felidézni. A közlés mód a magyar költészetben jól ismert és fiatalabb költők írásaiban is felbukkan. Csakhogy még a hozzáértők is Pilinszky találmányának tekintik. Pedig Toldalagi Pálban csaknem készen van az a lelemény, amelyre Pilinszky fiatalon ráért. Pilinszky közben váltott, de Toldalagi nem.<sup>8</sup>

Érdekes megfigyelni a női nemhez való viszonyát is. A nő egy elérhetetlen ideál, hiszen a *Barokk* c. versében az „üde női test”-ről azt írja: „*Én ezt kívánom!*” – másrészt a szépen leírt női testről – aminek ő a „szolgája” és „ami szép most” – tudja, hogy „*a földbe kerül*” (*A hús akarata*). Tehát a költőnél a női nem a szépség hordozója, ugyanakkor a pusztulást még ez az ideálja sem kerülheti el. A *Tilalomszegés* c. versében pedig a nő, a bibliai Éva nyújtja át Ádámnak „*a tudás fájának gyümölcsét*”. Ádám először fél elfogadni a gyümölcsöt, de Éva éppen szépségével, nőies bájaival hódítja meg párját. Ebben a versében az erotikán túl jelen van bibliaismerete és Baudelaire hatása. Toldalagi maga mondta: a legdöntőbb hatással a bibliai történetek voltak rá; Baudelaire kötete „*mint kezdő költőt felszabadította*”.<sup>9</sup>

Bibliaismeretét azzal bizonyítom, hogy amit a művészetekben az alma szimbolizál a bűnbeesés ábrázolásakor, az Toldalaginál: „*a tudás fájának gyümölcse*”. A Biblia a bűnbeesésnél nem közli, gyümölcs fajtáját.<sup>10</sup> Tehát a Bibliát nemcsak olvasta, hanem fel is használta – ragaszkodva a szöveghűséghez. Baudelaire-ről pedig köztudott, hogy a női nemet az ördög egyik vonzó formájának tartotta.<sup>11</sup> Így nem csoda, hogy Toldalagi Pálnál Ádámot a szépségével csábította el Éva. A férfi és a nő kapcsolatát a költő egyetemes élményként próbálta felfogni és ábrázolni, hogy rádöbbenne olvasóját az igézet és a bűvölet mögül felbukkanó tényre, a hús és a csontok kiábrándító valóságára. De ezeket a fennálló politikai rendszerre, ill. ideológiájára is értette. Nyilván abban az időben a vélemény közlésére más mód nem nyílt.

Néhány korai verse Kosztolányival mutat belső rokonságot életérzésben, hangvételben és színkeverésben egyaránt, (pl. *Daloltak vén harangjaink, Anyám nővére volt*). Az utóbbi vers mintha a *Szegény kisgyermek panaszaiból* lépne elő. Mindez nem témája a fiatal Toldalaginak, hanem alkatából fakadó sajátossága. Amíg más költők levetik magukról a fiatalkor múlásával, ő egyre inkább betakarózik vele. Sosem tagadja meg, mint költészetének érzelmi és hangulati velejáróját.<sup>12</sup> E versekben minden nagyon valós: nem is annyira a költészet, inkább a vágyak és az álmok régióit tekintve. Az álmok pedig azt mutatják, hogy a költő: friss, sudár, izmos, nagyra nőtt kamasz.<sup>13</sup> Azonban kötetekben mindig megjelenik a szenvedés és a megpróbáltatás krónikája<sup>14</sup>, de idővel már a megváltoztathatatlanba is belenyugszik: „*Minek panaszkodnék? A terhes évek/elmúlnak, minden véget ér./Ábrándvilágunk és a dühös ének/kihűl: dermedt lesz és fehér.*” A maga módján, a maga kifejezéseivel a platóni filozófia felé közelít; így akarja szükségszerű igazsággá tenni, hogy az érzékelés nem lehet az igazság megtapasztalásának módja. Szerinte a valóság hitvány, véges, a végső igazságokat csak gondolkodásunk útján közelíthetjük meg.<sup>15</sup> „*Hiszem, hogy érzik rajtam azt,/amit a szívem még ma titkol,/hogy elszörnyedve félni és/irtózni*

<sup>8</sup> LENGYEL B.: Toldalagi Pál. 1973.

<sup>9</sup> BATÁRI GYULA: Írók könyvek közt. Bp., 1974. 197. p.

<sup>10</sup> vö. BIBLIA. SZIT, Bp., 1987. 18. p.

<sup>11</sup> RÉZ PÁL (szerk.): C. Baudelaire válogatott művei. Bp., 1964. 368. p.

<sup>12</sup> SZEGHALMI E.: Az idézet és valóság költője. In: Vigília, 1974. január, 49. p.

<sup>13</sup> THURZÓ G.: A megtalált Orplid. In: ÉI 1974. 1. szám, 2. p.

<sup>14</sup> RÓNAY, 1982. 438. p.

<sup>15</sup> RÓNAY, 1982. 438. p.

kezdek társaimtól,/mindattól ami bennük él/s kezüktől, lábuktól, szemüktől,/szenny-nyes nyelvüktől! Ennek az/irtózata, félek, kifüstöl/ebből a kézzel fogható/világból egy másik világba,/hol időnkét megjelenik,/mint holdfény, az érzések árnya,/különben pedig csönd van és/vég nélküli és komor ünnep. A gondolatok, az idő/itt mind felhővé tömörülnek.” A versre és az ókori filozófiára is jellemző, hogy a mindenség tisztán szellemi természetű része magasabb rendű, mint a természeti világ. Kézenfekvő, hogy a természeti világ dolgainak és folyamatainak valódi okai szellemi természetűek. Mivel a szellemi összetevő keveredik az anyagi összetevővel, az ember testénél fogva természeti, lelkénél fogva a szellemi világhoz tartozik.<sup>16</sup> Toldalagi ezt írja le a fentebb idézett versében. Fél és irtózik az anyagi dolgoktól: testrészekről, mert a nem kézzelfogható világban még az idő is felhővé tömörül. Ez a verse magyarázható betegségével, de az Írószövetségből való kizárásával is. Nem csoda, ha egy idő után kevés emberben bizik meg és csak néhány barátja van (Pilinszky és Rónay Gy.). Talán ez már egy nyitabb politikai utalás? Azonban volt Toldalaginak olyan időszaka is, amikor messze elkerülte a borongós állapotot. A megújulással biztató lírai közérzetnek egyik legszebb vese a *Milyen tiszta a levegő*: „Emlékeimre gondolk./Tűnt ifjúságom az a fönixsz-/madár, akit poraiból/feltámadó nagy szárnya felvisz/a levegőbe, mind nagyobb/magasságokba, s mintha részeg/mámoros lenne: semmiből/csinál magának puha fészket.”

Ezek a költemények az idősödő Toldalagi Pálnál egyre ritkábbak. Az igazi búskomorság anyja halála után következett be életében és költészetében egyaránt. Nem is csoda, hiszen életének szinte egyetlen megértőjét és támaszát veszítette el.<sup>17</sup> Számára ő volt a kristályosodási pont: félszáz esztendősen épp úgy hozzá tért meg, mint öt éves gyermekként. Amikor az anya meghalt, a fiú élete is elveszítette értelmét.<sup>18</sup> Ezt fejezi ki a *Mi lesz velem?* Az 1. és a 7. sor alapján kiderül, hogy a költő késői gyermek, hiszen anyja 44 esztendősen szülte („százkettő évig lobogott... Ötven-nyolc évig éltem én/erőt adó szeretetéből.”). A költő is érezte, hogy amit anyjától kap, az egy bizonyos életkor után minden nap ajándék. Nagy volt a fájdalom annak ellenére, hogy katolikus hite szerint édesanyja az örök boldogság honába kerülhet. Miért? Mert rajta kívül – ahogy erről már írtam – nincs, aki annyira mélyen átlátná gyötrődéseit. A költő számára sokkal többet jelent ez az elfogadás és együttérzés, mint az anyja szeretete. Mégpedig azért, mert a kívülállók értetlensége ellenére is anyja mindig szívesen fogadja „tékozló fia” visszatérését. Ez derül ki az *Egyetlen, nagy gyönyörűség* verséből. A költő érzi, hogy anyja több szeretetet adott neki, mint amit ő visszonzott. Az első strófában az összehasonlítás ezt tükrözi: „Milyen volt a szeretetem/a te szeretetedhez képest!” A költő ugyanis a tékozló fiú bibliai képének mintájára folyton utat téveszt. De ha hazatért, anyja megértő szeretetével találkozott. Ehhez a szeretethez hasonlítva a saját szeretetét, valóban kevésnek tűnik. Hiszen anyja semmit sem kérdezett, ellenben nyugalmat árasztott egész jelenlétével. Ebben a szeretetben pedig a kimondatlan korholásnak még a szikráját sem fedezte fel. Éppen a kimondatlansággal tudatja, hogy az anyának egy vigasztaló szót sem kell mondania: a belőle áradó szeretet és béke lecsendesíti, és nem korholja a szenvedélyes, hazatérő ifjút. Ezután egy hatalmas törésről számol be a költő: ettől az egyedülálló anyai szeretettől „már elestem én... mert meghalt, mert eltemették”. A fájdalom és kényszerű elszakadás miatt nem perel sem édesanyjával, sem Istennel: „de megmaradt, de megmarad/bennem a gyermeki alázat... Több értelme nincs/a fogalmaknak, a szavaknak”. És itt valóban elhallgat, meghagyva olvasóját a megnyugtató szavak nélkül. De arra is következtethetünk, hogy a költő nem kívánja bemutatni fájdalmát, hiszen a vers feszültségét nem oldja fel. A magányos ember drámája ez, s talán azt várta folyvást, hogy legyen legalább egy Veronika, aki letörli „véres verejté-

<sup>16</sup> STEIGER K. (szerk.): Bevezetés a filozófiába. Bp., 1992. 99. p.

<sup>17</sup> ISZLAI Z.: Zord labdajáték. In: MH, 1976. júl. 18. 10. p.

<sup>18</sup> RÓNAY, 1982. 432. p.

két”.<sup>19</sup> Anyjában ezt a sóvárogva várt Veronikát vesztette el. Toldalagi realistiként rögzíti az élet túlcsonduló és néha a fájdalomig heves bőségét. Egyszerre rögzít „*minden való s valótlan részt*” mégpedig olyan élethűséggel a valótlan, és olyan emlékké oldódni készen a valót, hogy ettől utánozhatatlan nosztalgiával telítődik költői világa, saját szavaival szólva: „*ez a koravén ifjúság*”.<sup>20</sup>

A halál Toldalagi verseiben már korábban is megjelenik: a fentebb idézett vers ellenpólusaként az *Anya és gyermekében*. A költő a halál egyik – szinte a legmegrendítőbb – arcát mutatja be: az anya karjaiban tartja egyszülött, halott fiát. Toldalagi szándékosan nem írta le Mária és Jézus nevét. Az első sorból mégis tudjuk, hogy bibliai személyekről beszél. A nevek elhallgatásával tudunkra adja, hogy nem a bibliai képet kívánja szemünk elé tárni, hanem az anya-gyermek kapcsolatnak az egyik megrendítő állomását. Itt nem a halálé a főszerep, hanem az általa okozott fájdalomé. Az anya fájdalma mérhetetlen, hiszen már sírögörcsöt kapott: „*inkább hőrögve, mint zokogva*” szorította magához halott fia testét. A mély megrendülés pedig érthető, az anya halott, felnőtt fiába belelátja az újszülöttet is: „*ringatta, ahogy tette régen,/de nem vígan... hanem hatalmas és kegyetlen/szomorúsággal*”. A halál által okozott fájdalmat az elfogadás, a belenyugvás képével zárja le: „*az anya/felfogta az egészet/s a holtat még jobban szerette*”. Tartalmát tekintve – véleményem szerint – nagyon közeli kapcsolatban áll ez a vers a Mária-siralommal. Hasonlót találunk egy 17. századi minorita iskoladrámában.<sup>21</sup> A szövegek alapmotívumai: az anya karjaiba adják a halott fiút; az anya keservesen zokog, szinte az önkívületi állapot határáig jut el fájdalmában; végül megéri a látszólag értelmetlen halál okát, ami nem más, mint a világ megváltása. Ez az utóbbi motívum Toldalaginál: „*a holtat/a megértést követően/még jobban szerette*”; vagyis nemcsak fiaként, hanem megváltójaként is.

Nemcsak a fájdalomról ír, hanem a halálról is, mintegy szembeesülve és szembeesítve az elkerülhetetlennel. Egyik ilyen verse: *Egy pillanatra*. Ebben a költeményében a haláltusát kegyetlen pontossággal írja le. A haldokló érzi közeli halálát, ezért görcsösen kapaszkodik az életbe. Következő kép a haldokló agóniája, majd a halálba való belenyugvás leírása. A haldokló számára olyan ez a nyugalom, mintha „*anyja most is még etetné/testével és életével*”. A halál beálltára a költő már csak utalásokat tesz, de valójában nem ez a lényeg. A csattanó a két utolsó sorban található: „*aki félt (a haldokló), az megnyugodjon,/s mindenki más helyette féljen*”. Azaz a halál mindenki számára elkerülhetetlen, s szinte mindenki éppúgy fog haldokolni, mint a költő nővére: utolsó kapaszkodókat keresve, majd agonizálva átadja magát a kifáradt test a halálnak.

A *hóba dermedt sok tetemben* a halál egy másik nemét írja le, szintén oly pontosan, mint az előző versében: „*Egy futó nőt golyó talált./Csak odakapott a szívéhez, és hangtalanul elesett*”. Az előző verséhez hasonlóan a kép itt is megrendítő és valószínű. Két versében a kérlelhetetlen halál két végétéről számol be: a nyugodt, lassú, szenvedéssel telt halált szembeállítja a gyors, a pillanat idősíkja alatt bekövetkező halállal. Az ember mindkét halál elől menekül: mindhiába.

Nem is csoda, ha próbálja magát megnyugtatni. Nem mondja ki, de érezni lehet az egyes szám második személyű megfogalmazásból, hogy a felszólító az az Isten, aki az ember (a költő) félelmét és kétségeit próbálja eloszlatni: „*Ne nyugtalankodj! Én azért vagyok,/hogy vigaszod legyek*.” A strófa két záró sora világosan jelzi, hogy Isten mindig ott áll az ember mellett; az ember bármit is csinál, Isten szeretete mellett képtelen elmenni: „*S hiába támadnál fel ellenem,/a szeretetem végül leteper*.” Olyan ez, mint az Énekek énekében a szerelem: „*Tengernyi víz sem olthatja el a szerelmet, egész folyamok sem tudnák elsodorni*”.<sup>22</sup> Toldalagi Pál épp ezt a szeretetet kívánta; és ezt érezte meg Istenben. Emellett képtelen válasz nélkül elmenni, ami

<sup>19</sup> SIKI G.: Napló, Versek – pályák. In: Vigília, 1976. jún. (továbbiakban: SIKI, 1976.) 413. p.

<sup>20</sup> RÓNAY, 1976. 410. p.

<sup>21</sup> Lásd: BENE DEMETER: Nagypénteki akció. In: RMDE

<sup>22</sup> Énekek Éneke 8, 7.

nem lehet más, mint *igent* mondani. De ez az *igen* – kimondatlanul is – egyúttal jelenti a *nemet*, az Isten nélküli, ateista ideológiára. A második versszakban is erről szól – Isten szájába adva a szavakat: „*Erőd vagyok és gyöngeséged is.*” Isten az, aki erőt ad a költőnek, de ugyanakkor Isten a költő gyöngéje is, mert Toldalagi nem tudja elhagyni Istent. A hitetlenségre – még nyugtalansága és vívódásai ellenére is – képtelen. Így a paradoxon csak látszólagos, csak a nyelvben jelenik meg, bizonyos ismeret tudatában: a tartalmat tekintve nem. Amikor Hegyi Béla megkérdezte, hogy miért keresztény, a következőket válaszolta: „*Szüleim keresztény hitben neveltek fel, aminek felnőve hátat fordíthattam volna... ez tiszta képtelenségnek tűnik. Ha nem tudnék hinni, élni sem tudnék már.*”<sup>23</sup>

A második versszak két utolsó sorával Jézus egyik példabeszédére is reagál:<sup>24</sup> „*Mit se félj, de merj meghalni is,/ mert felkészültél a lakodalomra.*” Jézus példabeszédében a menyegzőre meghívottak között volt egy ember, aki nem az ünnephez méltóan öltözködött fel, vagyis bűnei miatt méltatlannak bizonyult a részvételre. A menyegző nem más, mint az üdvösség megjelenítése. Toldalagi pedig úgy érzi, hogy ő méltó a lakodalomra, azaz felkészült rá, de figyelmeztet: „*merj meghalni is*”, mert a halál vállalása nélkül nem juthat el az égi menyegzőre. Ezzel biztatja magát, hogy ne kapaszkodjon olyan görcsösen az evilági életbe. Ennek a sornak a másik kicsengetése János evangéliumához kapcsolódik: „*Senkinek nincs nagyobb szeretet, mint aki életét adja barátaiért.*”<sup>25</sup> Tehát vállalnia kell a szenvedést egészen a halálig: az üdvösség reményében. Egy későbbi versében – *Napok óta* – ezért várja a halált: „*legyen megnyugvás, meghitt béke,/ szitáljanak a napjaim, s a/hétköznapokból elszakítva/magamat, talpig díszben álljak/majd díszörséget a halálnak.*”

Bibliai képekkel tüzdeli meg időskori ars poeticáját is, melynek címe is jelzi, hogy a szentírási szöveg fordulataival kívánja meghatározni feladatát: *Jelenések könyvéből*. A költő feladata pedig nem más, mint megerősíteni a rábizott lelkeket, meghozzá nem is akárhogy: Keresztelő Jánoshoz hasonlóan kiáltó szónak kell lennie a közönyösség pusztájában. Itt viszont a biztató szavak mellett felszólítást is kap. A költői hivatást tehát megszenteli az Isten, ugyanakkor a nehéz és kínos prófétai szerepet el kell vállalnia, mint Jeremiás a prófétaságot, és ettől szenvedett. A költő élete is ilyen szenvedés, ami elől képtelen menekülni.

Valóban ilyen kemény volt Toldalagi Pálhoz az élet, ezért írja Rónay a költő halálának egyéves évfordulóján: *Sarastro temetése* c. versét.<sup>26</sup> Toldalagi – akárcsak Sarastro<sup>27</sup> – felfedezett, kimunkált egy ismeretlen, új verhangot, amely a szenvedély robbanásig feszített állapotát képes felidézni.<sup>28</sup> Kezdetben próbálták megérteni, de csak később ismerték fel azt a híd-szerepét, amely által Pilinszky lett Pilinszky-ból.<sup>29</sup> Toldalagi Pál érdeme a bel canto<sup>30</sup> kimunkálása is – mesterfokon. Nehezen és lassan alkotott. Természetesen a nehézség nem a verstechnikájára vonatkozik, hanem a valós világgal való lépéstartására. A probléma: másképpen szerkesztett hangszer volt, nem a teljes húrozású, mégis a környezetét méltón megzengő mesterhegedű. Amilyen volt, annak rosszkor született.

<sup>23</sup> HEGYI BÉLA: Párbeszéddek tükre. Bp., 1986. 123. p.

<sup>24</sup> Máté evangéliuma 22, 1-14.

<sup>25</sup> János evangéliuma 15, 13.

<sup>26</sup> RÓNAY GY.: Sarastro temetése. In: Új Írás, 1977. ápr. 48. p.

<sup>27</sup> VÁRNAI P.: Operakalauz. Bp., 1975. 410. p.; Sarastro: Isis főpapja Mozart Varázsfuvolájában, az opera humánus szabadkőműves (tehát aki szembehelyezkedik egy eszmével) szimbólumvilágának a megtestesítője.

<sup>28</sup> LENGYEL B.: Verseskönyvről verseskönyvre. Bp., 1982. 80. p.

<sup>29</sup> SIKI, 1976. 413. p.

<sup>30</sup> BORONKAY A.(szerk.): Zenei lexikon. I. Bp., 1983. 168. p.; A „bel canto” (=szép ének) a 17-19. századi olasz énekművészet neve. Lényege: az énekes rögtönzése; másrészt olyan éneklési ideál, amely a hang mozgékonyaságán és kiegyenlítetttségén alapszik. Verseiben Toldalagi ezt próbálta megvalósítani.